

سرائیکی غیر افسانوی ادب وچ تعاقب عناصر داتقیددی ویورا

## **A CRITICAL ANALYSIS OF SUPERSTITIOUS ELEMENTS IN SARAIKI NON-FICTION LITERATURE**

محمد عظیم

پی ایچ ڈی اسکالر

شعبہ سرائیکی

دی اسلامیا یونیورسٹی آف بہاولپور

ڈاکٹر پدم مسعود خان

اسٹنٹ پروفیسر

شعبہ سرائیکی

دی اسلامیا یونیورسٹی آف بہاولپور

### **Abstract**

*This study presents a critical analysis of superstitious elements in Saraiki non-fiction literature. It focuses on selected Saraiki travelogues, essays, and sketches. The study examines various forms of superstition found in these literary works. These include omens, amulets, vows, rituals, shrines, and spiritual healing. The selected texts reflect important aspects of the social and cultural life of the Saraiki Waseb. They also reveal popular beliefs associated with supernatural powers and sacred places. The study analyzes how Saraiki writers portray these beliefs through observation and literary description. Satire and humour are also used to present and critically examine superstitious practices. The writings show people's dependence on amulets, spiritual figures, and unverified methods for solving problems. Some texts also represent beliefs related to black magic, miracles, and supernatural influences. These literary representations provide valuable information about regional customs and popular traditions. They also reflect the collective thinking and social consciousness of the Saraiki society. The study finds that many writers adopt a critical attitude toward irrational and unverified practices. Saraiki non-fiction therefore serves both as a record of cultural life and a medium of social awareness. The study concludes that the critical representation of superstition is an important aspect of Saraiki non-fiction literature.*

**Keywords:** Saraiki Non-Fiction, Superstition, Popular Beliefs, Folk Culture, Travelogues, Essays, Sketches, Amulets, Spiritual Practices, Social Consciousness, Cultural Traditions, Supernatural Beliefs.

توہم پرستی توں مراد ایجھے بے بنیاد عقائد تے خیالات اتے یقین کرڻ، جنھاں پچھوں، مستند، عقلی، سائنسی یا تحقیقی دلیل موجود نہ ہووے، پر انسان اے سمجھن پئے ونجے جو اتفاقی واقعات شنیں اتے یا ول علامتاں، لازمی چنگے مندے نتائج داسبب بڻدن۔ مثال دے طور تے کالی ہلی دے اڳوں لنگھن کو منوس سمجھن، کہیں خاص ڈینہ یا نمبر وغیرہ کوں منوس تصور کرڻ، اسلامی سا ل دے ڈوجھے مینے سفر کوں منوس سمجھن اتے بد شگونیا گھنڻ، سرہانے دے تھلے وسل رکھن جو بُرے خواباں توں نجات دا سبب بندے، نچھ آوڻ کوں کہیں واقع دے یقین دی علامت سمجھن تے کہیں غیر ثابت شدہ عمل کوں قسمت بدلڻی دا ذریعہ سمجھن توہم پرستی اہدن۔

مغربی دنیا وچ ۱۳ دے عدد کوں منحوس سمجھیا ویندے امریکہ وچ ۱۳ دے عدد کوں بد قسمتی سمجھن، خاص طور تے جمعہ آلے ڈینے کوں مہینے دی ۱۳ تاریخ ہووے تاں اوں جمعہ کوں منحوس تصور کرڻ، فن لینڈ دے لوک ایس شے تے یقین رکھیندے ہن۔ جو مکوی کوں مارڻ نال اگلے ڈینے بارش دا تھیوڻ، پاناما دے لوک ۸ دے ہندے کوں مبارک اتے ۴ دے ہندے کوں منحوس خیال کریندن۔ روس وچ خالی ہالٹی گھن ونجڻ کوں بد شگون تصور کرڻ اتے مصر وچ خالی قینچی چلاوڻ کوں بد شگون سمجھیا ویندے۔

بر صغیر وچ توہم پرستی ہندوانہ معاشرے وچوں، مسلم معاشرے وچ داخل تھئی۔ ایس پاروں سرائیکی وسیب دے بہوں سارے لوکاں وچ لچ وی توہم پرستی دے نشا بر اثرات ڈٹھے ونج سگدن، جیویں جو کندورے نال ہتھ صاف کرڻ کوں بے برکتی شامہ رکرن، کاں دا کندھ تے الاوڻ کوں ممان دی نوید سمجھن، گھرتوں باہر ویندیں ہوئیں کنڈ پچھوں سڈڻ کوں بُرا شگون قرار ڈیوڻ اتے پھل، تعویذ اتے صدقے دے ناں اتے عام، سادہ لوکاں کوں لٹن دیاں روایات وی توہم پرستی وچ شمار تھیندن۔

سرائیکی زبان دے غیر افسانوی ادب وچ توہم پرستی دا ورتاوا بہوں زیادہ ڈیکھن کوں نہیں ملدا۔ البتہ ایندے وچ توہم پرستی دے کجھ بنیادی اثرات واضع اتے اشارے کنایے دی صورت وچ ڈیکھن کوں مل ویندن۔

"ویندیں وگہیں" مشہور ادیب، نقاد ڈاکٹر سجاد حیدر پر ویز دا سفر نامہ ہے۔ ایس پندھ ویاہٹی وچ سجاد حیدر پر ویز دے ترائے مختلف سفر نامے شامل ہن۔ انھاں سفر نامیاں وچ اساکوں توہم پرستی دے نمونے واضح طور تے ڈیکھن کوں مل ویندن۔ جنھاں وچوں ہک ونکی بیٹھ ریت اے۔

"اتھوں دے ڈو بھرانوں ایس بڑی وچ ڈٹھا۔ ہک نے آکھیا تیڈی  
 ذال مردی پئی اے۔ پے بھرا ڈیکھ کے آکھیا تیڈی ذال دی ستن  
 رتی اے، ایندی کالی اے، اے تیڈی س اے اتے واقعی ڈوبھے  
 بھرا دی س مرگئی۔" (۱)

اتے بیان تھنیل واقعہ غیب دانی اتے شگون جنیں توہمات دی عکاسی کریندے۔ فکری طور تے انسانی چیتے اتے اوندے رجحانات نشا بر کریندے جو او غیر معمولی اتفاقی واقعات وچ لکی معنویت دی گول کریندا ہے۔ ڈاکٹر سجاد حیدر پر ویز ایس واقعے راہیں مقامی معاشرے وچ رائج عوامی عقائد، غیر منطقی تصورات اتے غیبی پیش گوئیاں آلے پاست اشارہ کرتے علاقائی توہم پرستی دی مثال کوں نشا بر کریندا ہے۔

پکھی واس ' ممتاز حیدر ڈاہر ہواں داسفرنامہ ہے ۔ اتے اے سفرنامہ بھارت دے سفرنامیاں تے مشتمل ہے ۔ ایں پنڈھ ویساٹی وچ اسا کوں جتھاں انھاں دی فکر وڈائی اتے فنی حن دیاں بے مثال وکیاں ملدن ۔ اُتھانیں انھاں دی ایں پنڈھ ویساٹی وچ توہم پرستی دے نمونے وی دیکھن کوں ملدن ۔ عیندے وچوں ہک ونکی دیکھو۔

"شفقت میکوں ہک چالے کنوں اندر دیکھن دی شارٹ ڈٹی۔ میں جھاتی

ماریم اندر پوجا تھیندی پئی ہئی۔ کجھ مورتیاں رکھیاں ہوياں ہن جھان

تے ہک آدمی گنگا جل چھڑکیندا پیا ہا۔ ڈوبھا مستی وچ اکھیں بند کرتے

ٹلیاں کھڑکیندا ہویا جھوٹا کھڑا ہاتے تڑبھاسر لوڈ لوڈ تے اوچی آواز نال

بھجن گھدا پیا ہا۔ (۲)

بیان کیتے حوالے وچ مورتیاں پوچن کنگا جل چھڑکے اتے مذہبی رسماں راہیں تقدس حاصل کرن توہم پرستانہ عقائد دے طور تے سامنے آندن پر اساں اہم توہم پرستی کوں مذہبی عقیدہ اتے توہماتی رسماں اکھوں تاں زیادہ مناسب ہوسی ۔ کیوں جو اے منظر انسان دے ایں تصور کوں نشا برکیندے پاٹی اتے مخصوص مذہبی رسماں راہیں روحانی پاکیزگی اتے برکت حاصل کیتی ویندی ہے ۔ ایں طرح اساں آکھ سگدوں جو ممتاز حیدر ڈاہر مقامی مذہبی ثقافت ، عوامی عقائد دی تصویر کشی کر توہماتی مذہبی تے ثقافتی منظرنا مے کوں نشا برکیتے ۔

لہنوں ہی ہک ڈو جھی توہم پرستی دی ونکی بیٹھ ریت اے۔

"عقیدت منہیں دے ہتھیں دی رگڑ تے عقیدت دی

حرارت قبر دے تعویذ تے دیواریں دے پتھر گسا پھوڑیے ہن ۔ فاتحہ

پڑھ تے باہر نکوٹے تاں برآمدے دے فرش دی ٹھڈکار پیریں کوں

وڈی پئی ہئی۔ (۳)

ایں حوالے وچ قبر دے تعویذ تے دیواریں دے پتھر گسا پھوڑن وچ جیڑھا روحانی عقیدہ نظر دے اے تصور وی توہم پرستی دے پلک کوں نشا برکیندے ۔ مزار نال گنڈھیاں مادی شین کوں غیر معمولی تقدس اتے روحانی تاثیر دین والی عوامی فکر ایں لکھت اپوں توہمات دی جھلک کوں نشا برکیندی نظر آندی ہے ۔ عقیدت منہیں دا پتھریں اتے قبر دے تعویذ کوں رگڑن ایں گلہ آلے پاسے اشارہ ہے جو او انھاں شین توں کمیں روحانی فائدے یا برکت دی امید رکھدے ہن ۔ ممتاز حیدر ڈاہر اپنی پنڈھ ویساٹی وچ عقیدت دی حرارت اتے پتھریں دے گس وچن دی تصویر راہیں بگج جان دے عمومی رویے کوں طنزیہ انداز وچ نشا برکرن دا پاٹن ماریا ہے ۔

"لوکدے بندھ کر لاندھے پاندھی" وچ عبدالباسط بھٹی ہوراں احمد پور شرقیہ توں دربار چنٹ پیر تائیں داسفر کر بندے۔ ایں سفر نامے وچ ثقافت، ریت، روایت اتے روہی راٹی دے منظر نامے کوں سوجھل کرن دے نال نال توہمات دا ورتاوا ڈیکھن کوں ملدے، ونکی ڈیکھو:

"حضرت چنٹ پیر دا مزار نیلے آسمان تلے ہے۔ کوئی مقبرہ  
کانی، قبر گول ہے۔ جیندے اتے سلاں رکھیاں ہویاں ہن۔ قطب  
آلے پاسوں ہک مسیت ہے۔ ڈکھن تے ڈینہ لہا آلی نڈرتے او  
ست سو سال پُرانا کنڈے دا وٹ ہے جتھاں چنٹ پیر سیں نکلے لا  
پیٹنگھا جھوٹیندے ہن۔ اُجھارے پاسوں "ٹنگریاں" ہن جتھاں منوتی  
دے زناور کُندن۔ مزار اتے کالے پتھر دی ہک کھل پئی ہے۔  
جیندے وچ عقیدت مند مزار دی خاک لگڑ چٹیندن۔" (۴)

چنٹ پیر دے مزار دی خاک کوں کھل اچ لگڑتے چنٹ، چھڑی مزار نال گندھی عقیدت تے محبت ہی نہیں بلکہ  
اینکوں ہک توہم پرستانہ تصور دے طور تے وی پیش کیا وچ سگدے۔ ایندے علاوہ بیان تھئے حوالے وچ کنڈے دے وٹ کوں بزرگ  
دی نسبت نال جوڑن وی ہک عوامی توہم پرستی دا اظہار ہے۔ اے توہماتی تصور اوں پھیلتے دا اولڈاں ہے جیندے وچ انسان کہیں  
بزرگ یا مقدس مقام نال جڑیاں ہویاں مادی شین وچ تاثیر اتے برکت دی گول کرٹی پئے ویندے۔ توہم پرستی دا اے تصور اساکوں  
عبدالباسط بھٹی دی پندھ ویہائی وچ ملدے۔

پاندھی پچھاں وائیں تگاں، اے سفر نامہ سرانیکی وسیب دے حوالے نال لکھی گئی۔ جمیہ الفت ملغانی ہوراں دی ہک  
شاندار تخلیق ہے۔ جیندے وچ سرانیکی وسیب دے شہر، منظر نامے اتے تاریخ سموتی پئی ہے۔ لہنویں ہی ایں سفر نامے وچ  
اساکوں توہم پرستی دیاں ونکیاں وی مل ویندن۔ ونکی بیٹھ ریت اے۔

"ڈہن مر گئی، ڈند سٹ گئی" انت ایں ست ماڑ دی پوجا  
شروع تھی گئی۔ سنڈھ کراڑیاں اتھاں ہالیں دی سک وچ منتاں منن  
آندیاں ہن اتے انھیں دے پچھلگ مسلمان تریمتیں وی مرادیں  
منگن آوٹ پئے گیاں۔" (۵)

اِس اقتباس وچ توہم پرستی دا کھست مار دی پوجا اتے اوں توں منی گئی منت ، مراد راہیں نشا بر تھیندا ڈسدا ہے۔ خاص طور تے کہیں وٹ ، مقام یا کہیں شے کنوں منگن یا مراد ڈیون والی ہستی سمجھن توہم پرستانہ تصور ہے۔ مسلمان تریمتیں دا اتھ ستار تے منت منن آون وی توہم پرستی دی علامت ہے۔ اسلامی نقطہ نظر دے نال تحقیقی طور تے حاجت روائی اتے دعا دی قبولیت دا اختیار اللہ تعالیٰ کول ہے۔ اِس پاروں کہیں وٹ یا کہیں خاص مقام کول مراداں بخشن والا سمجھن توحید دے تصور دے خلاف ہے۔

اسلم میتلا ہوراں دا انشائیاں دا مجموعہ "سرائیکی انشائے" وچ محتال سماجی موضوعات کول بیان کرن دے نال نال توہم پرستی تے واضح مثال ملدی ہے۔ ونکی بیٹھ ریت اے۔

"ہک مرید پیر کولوں تعویذ گھنن واسطے گیا پیر صاحب کجھ دیر لا  
ڈٹی تال مرید اکھیا پیر صاحب تعویذ ڈیندے بیوے تال ڈیوون تال  
پار والا پیر منتال کریندا رہندے جو میڈے کولوں وی تعویذ گھدے  
کرو۔" (۶)

اتے بیان کیلتے ہوئے حوالے وچ توہم پرستی دی نشا بر مثال تعویذ دے ذریعے مسئلہ حل ہون یا حاجت پوری تھیون ہے۔ مرید دا پیر کنوں تعویذ گھنن دا اسرار اِس گالھ کول نشا بر کریندے جو او تعویذ کول موثر روحانی وسیلہ سمجھدے۔ اسلم میتلا دے اے جلیاں وچ پیری ، مریدی ، تعویذ پھل اتے غیر ثابت شدہ روحانیت اتے یقین رکھن والی ذہنیت کول طنزیہ انداز وچ پیش کیتا گئے۔ ایندے وچ اے ڈیکھایا گئے جو بعض لوک مشکل ویلے عملی تدبیر دی بجائے تعویذ جھیں غیر یقینی ذرائع تے بھروسہ کریندے ہن۔ مزید اے جو پار والا پیر دا ذکر پیری ، مریدی دے تجارتی پلکھ کول نشا بر کریندے۔ اِس پاروں اسال اے آکھ سگدے ہیں جو تعویذ کول حاجت روائی دا موثر ذریعہ سمجھن عوامی توہم پرستی اتے پیر مرید دے غیر عقلی رجحان دی عکاسی کریندے۔ جیکوں انشائیہ نگار طنز و مزاح دے رنگ اچ نشا بر کیلتے۔

"مٹھرے تیر" غلام حسین راہی گبول ہوراں دی کتاب ہے۔ اِس کتاب وچ طنزیہ تے مزاحیہ مضامین افسانے ، خاکے تال علاوہ انشائے تے مشتمل ہے ، غلام حسین راہی گبول اپنی اِس لکھت وچ محتال سماجی تے طنزیہ موضوعات ملدن۔ اتھائیں انشائے وچ توہماتی عناصر ملدے ہن۔

"میں شرافت نال کھسکا ٹو تھیم ، طبیعت ملول تھی گئی ،  
روون ہرکا تھی گیم ، سدھا بابے دے دیرے تے گیم ، اونکوں ڈکھ

بھریا حال سٹائم، بابے اٹھی میکوں گل لاتا۔ گڑھے اگھونس۔ پیٹ  
 اچ کٹکالی مچا کھلوائس، ول ڈو تعویذ ڈٹونس۔ پُرونج اے کالا جادو ای  
 ہک تعویذ پیرتلوں جُتی اچ ڈیویں۔ ایں اچ جن بند ای۔ زور پُرس اپنا  
 کم ڈکھیے۔ ڈوبھا تعویذ جی مٹھ اچ گھٹ زور ڈیوٹسی، تیکوں بولن دی لوڑ  
 نہ یسے تے بولیں وی ناں۔" (۷)

راہی گبول ایں واقعے راہیں طنز و مزاح نال معاشرے وچ رائج تعویذ پُھل، جادواتے جنات دے متعلق توہمات تے تنقید  
 کیتی ہے۔ بابا نہ صرف سائل دے مسئلے کوں "کالے جادو" نال جوڑیندے بھل مخصوص تعویذ اتے عجیب طریقہ کار تجویز کریندے جنیں  
 توں ظاہر تھیندے جو خوف اتے لاعلمی کیں طرح توہم پرستی کوں تقویت دیندے ہن۔ کالے جادواتے جنات دے اثر کوں تعویذ  
 دے ذریعے ختم کرن دا دعویٰ عوامی توہم پرستی دی نشا بر مثال ہے۔ جیکوں راہی گبول طنز و مزاح راہیں نشا بر کرن دا پاٹ ماریے۔  
 عبدالباسط بھٹی ہوراں اپنے انشائیاں وچ بھتاں مزاح، سماجی منظر نامہ، وسیبی فکر اتے اتھنائیں توہم پرستی جیہیں موضوعا  
 ت دا ورتاوا نشا بر تھیندے۔ توہم پرستی دی ہک ونکی بیٹھ ریت اے۔

"امیدواراں کوں آپ وی نوں نوں راتے کٹے پے ویندن۔  
 ادھی ادھی رات کوں وہندی نہراچ ہک جنگھ تے کھر پڑھنا پوندے۔  
 پُھل تعویذ، منٹاں منٹیاں، منٹاں زاریاں۔ ایہو جتی تڑ وٹ دے بعد  
 جے کوئی نعمت، نعمت دے گھر آلے مہربان تھی پوون۔ بھوک بڈا  
 نظر آوے تاں گالھ شروع تھیندی اے شرطاں کنوں۔" (۸)

"پُھل تعویذ، منٹاں منٹیاں، منٹاں زاریاں اتے ادھی ادھی رات توں وہندی نہراچ ہک جنگھ تے کھر پڑھنا یعنی عملیات  
 کرن جیہیں عمل کوں کامیابی یا کمین نعمت دے حصول نال جوڑن توہم پرستی اہن۔ اے قسم وی توہم پرستی دی نشا بر شکل  
 ہے۔ تعویذ، منت اتے عملیات راہیں مراد حاصل تھیون دا تصور عوامی توہم پرستی دی عکاسی کریندے۔

فیاض حسین قاصر فریدی ہوراں دی لکھت "جوان تان ڈیکھ" خاکیاں تے مشتمل کتاب ہے۔ ایں کتاب دے موضوعات  
 وچ سراپا نگاری، واقعات نگاری، جذبات نگاری، ادبی تاریخ وغیرہ جیہیں گن نشا بر طور تے نظر آئدن۔ لہٰذا ہی ایں کتاب وچ  
 سراپا نگاری سفر نامیاں اتے انشائیاں وانگوں توہم پرستی دی کچھ نمونے وی ڈیکھن کوں مل ویندن۔ ونکی ڈیکھو۔

"گھٹے ڈینہ پڑیا تھیا رہیا۔ پڑھڑی ماء ڈاڈھی کھسی رنی۔ بھتی  
دھرکی تے تعویذ پھل کراپونس، پر کھتا ہوں کسر نہ پی۔ آخر دی باقی  
ایکلوں رمضان خان اعوان جن پیر سیں دی خگاہ تے گھن گیا، جیوں  
سیاٹے آکھن جو یقین بھلا کہ پیر بھلا خدا کوں ترس آیا تے اپٹے  
پیر و مرشد دے صدقے خان محمد ول سیاٹا نکا کھتی گیا۔ (۹)

قاصر فریدی دی ایں لکھت وچ بنیادی طور تے تعویذ اتے پیر دی کرامت، روحانی مداخلت راہیں بیماری دُور کرڻ دا تصور، توہم پرستی دے طور تے سامنے آندے۔ خاکہ نگاریں واقعے راہیں عوامی معاشرے وچ رائج اول فکر کوں نشا برکیندے جیندے وچ بیماری اتے مشکلات دے حل کیتے طبی علاج دی بجائے پھل تعویذ اتے جعلی روحانی شخصیات دا آسرا گھدا ویندے۔ جیندے نال مریض دی شفاء کوں رب دی بجائے پیر نال گنڈھ ڏتا ویندے۔ بیماری دے علاج کیتے تعویذ اتے پیر دی روحانی نسبت تے انحصار اتے صحت یابی کوں پیر دی کرامت نال گنڈھن سرائیکی معاشرے وچ رائج توہم پرستانہ فکر دی عکاسی کریندے۔

عبدالباسط بھٹی ہوراں دی لکھت "ڳکھ ڳول" خاکیاں تے مشتمل کتاب ہے۔ انھماں دے خاکیاں وچ طنز و مزاح، فنی فکر ی سٹپ دیاں مثالاں موجود ہن۔ لہیوں ای توہم پرستی دی ونکی وی بیٹھ ریت اے۔

"انیس شاہ پیر جو تھیا پھل دھاگہ وی ڏیندے، پھو کے  
شو کے وی مریندے، پانی وی پڑھدے، صلوات وی رکھیندے،  
موکھے شوکھے دا پتہ نی قاصر کوں سدھ ہووے یا راہی گبول کوں پتہ،  
ساریاں گالھیں برحق پر اساں ایں جیندے پیر دی کئی کرامت نئیں  
ڏٹھی۔ بے ہووے کرامی تاں قاصر فریدی تے راہی گبول کوں اپٹے  
رنگ اچ رنگی نہ کھڑا ہووے ہا۔" (۱۰)

ایں لکھت وچ پیر دے پھل، دھاگے، پھوک، پڑھیا ہويا پانی اتے خاص عمل راہیں شفا یا اثر دا تصور توہم پرستی دے نشا بر پکھاں کوں سامنے گھن آندے۔ باسط بھٹی پیر دے حوالے نال عوامی معاشرے وچ رائج پیر پرستی، روحانی علاج اتے غیر ثابت شدہ عملیات کوں موضوع بنایا ہے۔ پھل دھاگے، دم، دُور داتے پڑھے ہوئے پانی جیوں عمل کوں کہیں شخص دی حالت بدلڻی یا فائدہ پہچاؤن کیتے موثر سمجھن توہماتی فکر ہے۔

سرائیکی غیر افسانوی ادب خاص طور تے سفر نامے انشائیے اتے خاکیں دے مطالعے توں اساکوں اے سدھ پوندی ہے۔ جو توہم پرستی معاشرتی حیاتی وچ مختلف صورتاں وچ موجود رہی ہے۔ سفر نامیاں وچ مقدس مقامات، وٹ، دریا، قبریں، مزار جادو، شگون، تعویذ اتے عملیات توں علاوہ نجومی تے جتاں وغیرہ دا تصورات اتے فرضی علاج، جڈاں جو خاکیں وچ پیر فقیر، دھا گے، دم، پھوکه، پڑھیا ہو یا پاٹی اتے مزار آلیاں دی کرامت وغیرہ جیہیں تصورات نشا بر تھیندن۔ ایں طرعاں سرائیکی غیر افسانوی ادب وچ توہم پرستی دی عکاسی دے نال نال معاشرے وچ تنقیدی شعور دی تشکیل وچ اہم کردار ادا کریندن۔

### حوالہ جات

- (1) پرویز، سجاد حیدر، وینیریں وگہیں، س سرائیکی پہلی کیشنز، مظفر گڑھ، ۱۹۸۶ء، ص: ۲۳
- (2) ڈاہر، ممتاز حیدر، پکھی واس، سوچھلا (اشاعتی ادارہ، بھٹہ واہٹ، ۱۹۸۶ء، ص: ۵۰)
- (3) ڈاہر، ممتاز حیدر، پکھی واس، بیان تھنیل، ص: ۹۲
- (4) بھٹی، عبدالباسط، کوکدے پندھ کر لاندے پاندھی، جھوک پبلشرز، ملتان، ۲۰۱۳ء، ڈوجھا ایڈیشن، ص: ۶۷
- (5) ملغانی، حمید الفت، پاندھی پچھاں، واٹیں تکاں، سچک پہلی کیشنز، ملتان، ۱۹۹۸ء، ص: ۴۰
- (6) اسلم مینلا، وسیب رنگ، مینلا پہلی کیشنز، جمانیاں، ۱۹۹۱ء، ص: ۷۹
- (7) راہی گبول، مٹھڑے تیر، سانول سرائیکی ادبی اکیڈمی، بھونگ شریف، ۱۹۹۳ء، ص: ۲۲، ۲۳
- (8) بھٹی، عبدالباسط، اولواں، ملتان انسٹی ٹیوٹ آف پالیسی اینڈ ریسرچ، ملتان، ۲۰۱۱ء، ص: ۴۲
- (9) قاصر فریدی، جوان تاں ڈیکھ، سانول سرائیکی ادبی اکیڈمی، دیرہ شمس، ۱۹۹۰ء، ص: ۲۰
- (10) بھٹی، عبدالباسط، ڈکھ ڈول، سرائیکی ادبی مجلس، بہاول پور، ۱۹۹۵ء، ص: ۴۲